

Dohnal, Josef

**Literární odraz zlomu ve vědomí postavy ve středoevropském kontextu
(Leonid Andrejev a Franz Kafka)**

In: Dohnal, Josef. *Proměny modelu světa v ruské próze na přelomu XIX. a XX. století*. Vyd. 1. Brno: Masarykova univerzita, 2012, pp. 155-169

ISBN 9788021059436

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/124569>

Access Date: 20. 03. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Kapitola šestá

Literární odraz zlomu ve vědomí postavy ve středoevropském kontextu (Leonid Andrejev a Franz Kafka)

Jak jsme již několikrát zcela jednoznačně konstatovali, kulturní život přelomu XIX. a XX. století probíhal podstatně extenzivněji než kdykoli předtím v celoevropském kontextu. Mění-li se, posouvá-li něco, ani zdaleka neplatí, že by daná změna probíhala pouze v omezeném prostoru některé z národních literatur. Obvykle se podobný pocit, podobná tematika i podobné formální zpracování záhy objevují v několika literárních prostředích, mezi kterými probíhá čilá výměna.

Literatura tedy hledá způsoby zobrazování nového pocitu člověka ve světě. Dějala-li to předtím modelově, tj. pracovala-li nikoli s realitou samou, ale s jejím zobrazováním založeným na výběrovém zachycení podstatných součástí vnějšího i vnitřního světa, objektivního i subjektivního, nemění v námi sledované době samu modelovost, mění však modely, jejichž prostřednictvím člověka ve světě a svět v člověku zobrazuje. A právě ona nová modelovost je předmětem našeho zamyšlení – ji bychom chtěli zachytit a dokumentovat na dvou literárních dílech, jež vznikla v různé době a v různých prostředích, přesto je však cosi podstatného těsně spojuje: jsou to povídky *Proměna* (*Die Verwandlung*) Franze Kafky a *Gubernátor* (*Губернатор*) Leonida Nikolajeviče Andrejeva.

Připomeňme, že model světa chápeme na jedné straně jako subjektivní konstrukt navýsost individuální, konkrétním individuálním vědomím nesený a projevy individua manifestovaný, ale současně jako objektivně existující. Je konceptem vznikajícím v subjektivním vědomí, do nějž se „láme“ objektivní svět a střetává se při tomto procesu se specifickými předpoklady onoho konkrétního individua. Tento subjektivně-objektivní charakter modelu světa a fakt působení mnoha obtížně poznatelných vnitřních faktorů stejně jako dlouhé řady axiologicky usměrněných, behaviorálně ovlivněných a utilitárně pragmaticky zaměřených interakcí jedince s vnějšími podněty významně ztěžuje jeho plnou objektivaci v procesu poznávání. Ne vždy také byla pozornost soustředěna na to, co je „za chováním“ jedince; mnohdy bylo a ještě je sledováno jenom chování, tedy vnější projev, nikoli jeho důvody a zdroje (v literárním světě je mnohdy studována spíše forma či tzv. obsah, nikoli to, co jim dalo život, co je „vytvořilo“). Za model světa tedy považujeme koncept světa vznikající v podmínkách subjektivního vědomí, nikoli tedy jakési objektivně existující podmínky, ale jejich vědomou či nevědomou reflexi a přepracování

daným subjektem, při kterých hraje roli jak smyslové, tak racionální osvojování vnějšího světa, tak ovšem i další prvky ovlivňující lidský modelující systém. Model světa je tedy konceptualizací vzniklý obraz životního světa v podmínkách individuálního vědomí reflektujícího životní svět a sebe sama.

Na druhé straně je model světa založen v jistých co nejobecněji definovaných podmínkách lidského bytí a nemůže existovat mimo ně. Jsou to podmínky, kterými je onen výše zmiňovaný individuální koncept formován rovněž, ba je jimi do jisté míry predestinován, umožňován, potencován. Potenciálně možné modely světa jsou „majetkem“ bytostí obývajících určité místo v určité době. Pro každou epochu je tak podstatné, že její modely světa se vztahují ke konkrétním formám žití a prožívání života jako k vůči jiným profilované a relativně zřetelně odlišené entitě. Plyne z toho, že modely světa jsou sice navýsost individuální, že však mohou být podobné, prožívají-li pocítují-li jejich nositelé sebe sama a svět kolem sebe podobně. A právě tuto možnost využívá mj. literatura: demonstruje nám modely světa, jejichž nositeli jsou literární postavy, a umožňuje nám je s nimi sdílet, případně konfrontovat, ať již komplexně nebo částečně, umožňuje je také konfrontovat jako zcela protichůdné a nekompatibilní.

Zatímco modely světa vlastní jedincům z různých vrstev společnosti vykazovaly v dřívějších dobách co do synchronního pohledu spíše podobnost, přelom XIX. a XX. století akceleruje možnost rozrůzněnosti modelů světa. V evropském kontextu tak skutečně vzniká značná pluralita a modely světa jsou sdíleny „přes hranice“, tj. bez akcentování národního kulturního prostředí, z něhož nositel daného modelu vychází.

Andrejevova povídka vznikla dříve, poprvé publikována byla už v roce 1906. Uvádí příběh gubernátora Petra Iljiče, který při jedné dělnické demonstraci zaměřené proti režimu dá pokyn ke střelbě do demonstrantů. Když se ocitne tváří v tvář mrtvým, o jejichž osudu rozhodl mávnutím kapesníkem směrem k vojákům, kteří zahájili střelbu, pochopí náhle – jakoby vnuknutím, že se provinil proti řádu světa, který neumožňuje zabít. Stálá reflexe tohoto okamžiku zcela mění gubernátorovy životní osudy. Přestává být horlivým státním úředníkem, nedbá na formální zásady styku s ostatními (etiketa se mu stává jako přetvářka nepotřebnou); v důsledku toho ztrácí schopnost vycházet s okolím, od kterého se značnou měrou izoluje, a to i od svých nejbližších, manželky a syna. Přestože cítí, že starý zákon, který říká, že bude prolita „krev za krev“, rozhodl o jeho násilné smrti jako o odvetě za všechny mrtvé, odmítá všechna bezpečnostní opatření a přijímá svůj osud. Nakonec je skutečně zabit v atentátu, který na něj spáchá dvojice mužů, které potkal na ulici při jedné ze svých osamocených procházek.

Jakými prvky se vyznačuje model světa v Andrejevově povídce? Pokusíme se jej charakterizovat několika základními prvky – vnitřním světem hlavní po-

stavy, jejími hodnotami vyjádřenými v životních pohledech a cílech, vztahem k sobě a okolí, k času a jeho základním dimenzím.

Do popředí je „vystaveno“ zobrazení nitra jediné postavy, samotného gubernátora. Ostatní jsou jen jeho „dokreslením“. Umožňuje tak dosáhnout větší koncentrace právě na individuální způsob myšlení, který pro gubernátora Petra Iljiče volí. O to ostřeji vyvstává do popředí zásadní proměna, která v jeho myšlení nastává: zcela se mění, jakoby „přepólovává“ z jednoho způsobu nahlížení světa k druhému, opačnému. Byl státní úředník, konal podle předpisů a podle norem chování pro státní úředníky – byl tedy „normální“, řadový, tuctový. Jeho hodnoty byly spjaty s konkrétním časem přítomnosti, tedy přesněji, krátké minulosti a krátké budoucnosti. Jeho loajalita z něj dělala představitele své funkce – predestinován byl tedy nikoli vlastní identitou, ale funkcí, ve které se ztrácelo jeho jedinečné „já“. Podřizoval se nejen stereotypu chování vysokého státního úředníka, ale i opatřením, která mu doporučovali jeho podřízení pro jeho bezpečnost, choval se podle společenských pravidel, která neformuloval on, ale která převzal, akceptoval model rodinného života, uniformu – vše tedy svědčí o tom, že gubernátor Petr Iljič byl „odrazem“ své funkce a svého společenského postavení – připadalo mu to běžné, samozřejmé, přijal model chování, který se od něho očekával. Text povídky nikde nenažnačuje, že by v jeho mysli vznikaly pochybnosti o správnosti tohoto vzorce/modelu chování a jednání, můžeme tedy předpokládat, že žil ve vnitřní harmonii, kdy se jeho představy o sobě samém a o jeho místě ve světě kryly s představami „obecně sdílenými“.

Harmonie, v níž probíhá gubernátorův život, začala být narušována až demonstrací – jenže i tu vnímá zprvu jako něco, co k jeho funkci patří – vždyť už dříve nechal „nasekat mužikům“²³⁵; zdá se, že klíčovým momentem, který mění vše, je spíše návštěva kůlny s prozatímně uloženými těly 47 mrtvých účastníků demonstrace, chvíle, kdy přichází změna v jeho myšlení. Je to právě ten moment, kdy pro gubernátora platí: „И вот с этого мгновения для него как будто остановилось время и наступило то, чему он не мог прибрать имени и объяснения.“²³⁶

Zastavený čas jakoby signalizoval příchod něčeho podstatného do gubernátorova vědomí – a záhy se tak skutečně stává: před jeho vědomím vyvstává „starý zákon“. Je pozoruhodné, že tento zákon, resp. jakýsi základní, primární princip není spjat s žádnou ideologií: vždyť např. i setkání gubernátora s představitelem pravoslavné církve archijerejem Misaiem vyznívá tak, že archijerej

235 „Зензиевские мужики тоже с голоду бунтовали, а это не помешало тебе великолепно их выдрать.“ – tak připomíná otci jeho syn minulý násilný zákrok. АНДРЕЕВ, Л. Н.: Собрание сочинений, том 2. Рассказы. Пьесы 1904–1907. Москва 1990, с. 112.

236 АНДРЕЕВ, Л. Н.: Собрание сочинений, том 2. Рассказы. Пьесы 1904–1907. Москва 1990, с. 103.

„jde s dobou“ a staví se na stranu gubernátora, když označuje demonstrující slovem злодеи. Starý zákon je odvěká, tedy mimo konkrétní čas „fungující“ hodnota – věčná, podstatná, neměnná, platící pro všechny lidi bez výjimky. V rozhovoru se synem staví právě onu odvěkost do kontrastu s momentálním, časovým vnímáním: „Вот. Вы новые, вы академики, вы ни во что не верите, а я верю в старый закон: кровь за кровь. Увидишь!“²³⁷ Gubernátor tak racionalizuje do té doby cosi nevědomé, ale podstatné – lidský život se řídí zákonitostmi, které, ač neznámy, ukryty kdesi mimo jeho vědomé, běžně jím respektované a případně používané principy, určují podstatné v našem životě; vyzvedává, pojmenovává tak nadčasové (mimo konkrétní čas, „vždy“ působící) hodnotové zásady.

Vyvázání se z konkrétní časovosti svého bytí a vztažení svého jednání k odvěkému, odmítnutí konkrétní utilitárnosti ve jménu obecného principu neznajícího výjimky²³⁸ se pro gubernátora stávají tím, co jej zcela proměňuje. Veškeré jeho jednání je už jen směřováním k podstatnému, oprošťováním se od efemérního. Týká se to jeho chování v úřadu, v rodině, ve městě, ve společnosti druhých. Jeho chování se stává jiným, „pravdivým“. S gubernátorem proběhla proměna – stal se z něj jiný člověk, nepochopitelný, resp. podivínský pro ty, kteří nejsou schopni dobrat se stejné nadčasovosti v nazírání vzniklé situace jako on.

Andrejev jako by textem povídky přinášel čtenáři názor, že „neznalost zákona neomlouvá“ – gubernátor nemá ze své pozice mocného člověka právo porušovat normy, které jsou dány odedávna a platí bez výjimky pro každého. Budoucnost gubernátora je v návratu k těmto odvěkým normám, které jsme schopni postihnout, poznat, připomenout si – jen jsme je někde ztratili. Překryla nám je utilitární přítomnost, dobové vytržení člověka jako jedince z hodnotového žebříčku majícího svůj počátek kdesi dávno v lidských dějinách. Dobrat se zákona nám pak může pomoci jen silný impuls, který otevře v našem vědomí do té doby „zavřené“ prostory²³⁹ a opětovně nás propojí s ostatními tím, že se vrátíme k pocitu sounáležitosti s nimi a spoluodpovědnosti za ně i za stav věcí kolem. V povídce Губернатор je symptomatické, jak gubernátora chápou nikoli lidé z „jeho“ prostředí (rodina, jeho ochranka, ...), ale „cizí“, lidé z jiných skupin (zahradník, soucitná gymnazistka v dopise, který na gubernátorovu adresu přichází).

237 АНДРЕЕВ, Л. Н.: Собрание сочинений, том 2. Рассказы. Пьесы 1904–1907. Москва 1990, с. 113.

238 I to je ovšem v tvorbě L. Andrejeva zčásti zpochybněno – svědčí o tom povídka Правила добра, v níž je mj. právě tento princip naopak vztažen ke konkrétní situaci a násilí na druhém, smrt druhého nemusí být vždy zakázány. Platí tam ovšem, že zabití je ospravedlnitelné tehdy, kdy je konáno na násilníkovi.

239 Analogicky k „otevření“ nového prostoru ve svém vědomí dospívá i doktor Keržencev v Andrejově povídce Мысль.

Velmi podobně „pracuje“ Andrejev s modelem světa i v celé řadě dalších povídek – často využívá nějakou jedinečnou, svým charakterem výraznou událost k tomu, aby „vykolejila“ hrdinu jeho prózy či dramatu z běžného času a propojila jeho (vzhledem k tzv. vyprávěnému času) současné bytí s něčím „vyšším“, s principem, který je třeba respektovat, protože je hlubší, starší, „prvobytnější“ – jakoby hledal jakýsi základní, obecně platný hodnotový systém, vůči kterému se současnost provinuje, který porušuje prvotně tím, že na něj zapomněla, sekundárně tím, že jej přestupuje. Takové jsou např. povídky Марсельеза, Красный смех, Рассказ о семи повешенных, Мысль a další.

Kafkova povídka Die Verwandlung vzniká později – publikována je přesně 10 let po Andrejevově povídce (tedy v roce 1916). Povídka podává historii změny, která nastává s Řehořem Samsou, obchodním cestujícím, jenž se jednoho dne probudí ve své vlastní posteli jako ungeheueres Ungeziefer. Jako hmyz pak postupně ztrácí i další vnější (schopnost pohybovat se a postarat se o svůj zevnějšek, kontakt s vnějším světem a s rodinou, lidský hlas) a vnitřní (schopnost formulovat svoje myšlenky, určovat své bytí) atributy své lidské identity a nakonec umírá vysílením v úplné izolaci od ostatních, kteří se na jeho smrt těší jako na vysvobození z tíživého postavení, do kterého se dostali vůči ostatním nájemníkům a podnájemníkům i vůči majiteli firmy, ve které Řehoř do doby své proměny pracoval.

Řehoř Samsa byl do té doby loajální obchodní cestující – loajální byl dokonce vůči dvěma stranám: vůči firmě, ve které pracoval, i vůči svým rodičům. Jak se dozvídáme, byla mu však jeho loajalita na obtíž – důrazně to formuluje, když se srovnává s jinými obchodními cestujícími, kteří nemusí dodržovat tak pevný řád: „Das sollte ich bei meinem Chef versuchen; ich würde auf der Stelle hinausfliegen. Wer weiß übrigens, ob das nicht sehr gut für mich wäre. Wenn ich mich nicht wegen meiner Eltern zurückhielte, ich hätte längst gekündigt, ich wäre vor den Chef hin getreten und hätte ihm meine Meinung von Grund des Herzens aus gesagt. Vom Pult hätte er fallen müssen! Es ist auch eine sonderbare Art, sich auf das Pult zu setzen und von der Höhe herab mit dem Angestellten zu reden, der überdies wegen der Schwerhörigkeit des Chefs ganz nahe herantreten muß. Nun, die Hoffnung ist noch nicht gänzlich aufgegeben; habe ich einmal das Geld beisammen, um die Schuld der Eltern an ihn abzahlten – es dürfte noch fünf bis sechs Jahre dauern – , mache ich die Sache unbedingt. Dann wird der große Schnitt gemacht. Vorläufig allerdings muß ich aufstehen, denn mein Zug fährt um fünf.“²⁴⁰

I Řehoř tedy do doby své proměny byl tím, kdo akceptuje normu dané chvíle a zjevně se nezamýšlí nad tím, je-li jeho bytí v souladu s jakýmsi hlubšími zákonitostmi, až proměna jej má k reflexi. Proměna kromě toho také

240 www.digbib.org/Franz_Kafka_1883/Die_Verwandlung (7. 6. 2012).

ozřejmuje některé další momenty jeho předchozího života stejně jako vztahy v rodině Samsových.

Postavení Řehoře v zaměstnání nebylo zřejmě příliš dobré – vyplývá to z repliky prokuristy, když Řehořovi ještě v den proměny, kdy se zjistilo, že neplní své denní povinnosti a nenastoupil obchodní cestu tak, jak měl, říká, že jeho postavení v zaměstnání je nepevné, že neplnil požadavky, které na něj firma kladla – jeho výkon prý je v poslední době hluboko pod očekáváními, fakticky nulový.²⁴¹ I to zřejmě dříve nebylo – není to sice nikde řečeno *verbis expressis*, vyplývá to však z formulací prokuristova sdělení. Řehoř tak přestává být schopen naplnit i další účel svého zaměstnání, účel, který je dán starým zákonem péče o rodiče a odpovědností muže na rodinu. Tento účel je pro něho hlubší, podstatnější, třebaže se v myšlenkách daleko víc zaměřuje na zaměstnání; přesto se alespoň slovně nevzdává naděje na změnu a na to, že oné své hlubší povinnosti bude moci dostát.²⁴²

Proměna, jakkoli iracionální, tak začíná mít svoji hlubinnou příčinu: Řehoř svým nedostatečným výkonem porušuje něco podstatnějšího, totiž poslušnost vůči rodičům a odpovědnost živitele vůči rodině. Tento lidský odvěký princip jakoby museli lidé svými skutky naplňovat, jakoby se jim nesměli zpronevěřit. Řehoř Samsa pak porušením zákona ztrácí „právo“ na svoji lidskou podstatu – a za trest je proměněn na bytost nižšího řádu, než je člověk.

V časovém intervalu mezi proměnou a smrtí se odehrává něco, co ovšem porušuje další z obecně lidských zákonů: rodina se k němu postaví zády a neakceptuje jej v jeho nové podobě. Sestra sice zprvu o Řehoře pečuje, i když jen tak, že v době jeho spánku přináší jídlo. Později však soudržnost celé rodiny vůči Řehořovi klesá na minimum a obrací se nakonec proti němu zcela, když o Řehoře pečuje posluhovačka, která jej také nakonec nachází mrtvého. Není to už pro ni (ani pro jeho rodinu) Řehoř, byt v jiné podobě, ale – podle jejích slov v momentě, kdy zvěstuje jeho smrt – ONO: „Sehen Sie nur mal an, es ist krepiert; da liegt es, ganz und gar krepiert!“²⁴³ „(zvýraznil J. D.) Řehořův otec neskrývá svoji úlevu a komentuje jeho úmrtí slovy: „»Nun«, sagte Herr Sam-

241 „Und Ihre Stellung ist durchaus nicht die festeste. ... Ihre Leistungen in der letzten Zeit waren also sehr unbefriedigend; es ist zwar nicht die Jahreszeit, um besondere Geschäfte zu machen, das erkennen wir an; aber eine Jahreszeit, um keine Geschäfte zu machen, gibt es überhaupt nicht, Herr Samsa, darf es nicht geben.“ www.digbib.org/Franz_Kafka_1883/Die_Verwandlung (7. 6. 2012).

242 „Man kann im Augenblick unfähig sein zu arbeiten, aber dann ist gerade der richtige Zeitpunkt, sich an die früheren Leistungen zu erinnern und zu bedenken, daß man später, nach Beseitigung des Hindernisses, gewiß desto fleißiger und gesammelter arbeiten wird. Ich bin ja dem Herrn Chef so sehr verpflichtet, das wissen Sie doch recht gut. Andererseits habe ich die Sorge um meine Eltern und die Schwester. Ich bin in der Klemme, ich werde mich aber auch wieder herausarbeiten. Machen Sie es mir aber nicht schwieriger, als es schon ist.“ www.digbib.org/Franz_Kafka_1883/Die_Verwandlung (7. 6. 2012).

243 www.digbib.org/Franz_Kafka_1883/Die_Verwandlung (7. 6. 2012).

sa, »jetzt können wir Gott danken.« Er bekreuzte sich, und die drei Frauen folgten seinem Beispiel.²⁴⁴ I další postup rodiny odpovídá tomu, že smrt proměněného Řehoře je vítána: otec vykazuje z bytu podnájemníky, rodina odchází na procházku, připravuje výpověď posluhovačce, plánují, že se odstěhují do jiného bytu (ten starý vybíral Řehoř), dokonce vnímají že dcera zkrásněla a že je načase vyhledat pro ni ženicha. Vzhledem ke zvolenému žánru povídky a omezením daným touto volbou Kafka nerozehrává nic z dalších osudů rodiny – je otázkou, zda by následoval podobný „trest“ za odchod od zákonitosti udržovat rodinnou pospolitost a pomáhat slabým, jako tomu bylo v Řehořově případě.

V čem jsou obě povídky podobné, resp. jaký že to model světa zastupují, jestliže jsme je vybrali právě z toho důvodu? Soudíme, že v nich skutečně můžeme identifikovat podobné rysy zastupující typologicky podobný způsob modelování zachycované reality. V následujícím se pokusíme tyto prvky pojmenovat:

1. práce s časem: zdůraznění „zlomu“ a „zastavení“ času

Andrejev i Kafka vytvářejí situaci, kdy jejich hrdinové procházejí časem nikoli kontinuálně, ale zažívají prudkou změnu. V obou případech je změna zdánlivě iracionální, přesto motivovaná. Motivem je „objev“ platnosti zákonitosti hodnotově vyšší, než byly principy, kterými se hrdinové povídek řídili v čase, který povídky určují jako „minulost“. Časové kontinuum je pro oba narušeno – gubernátorovi se zastavil čas, Řehoř je zaměstnán konkrétními mnoha úkony (pohyb v místnosti, jídlo) a čas je pro něho jen časem těchto úkonů. Oba pak vnímají „tento čas“ v protikladu k minulosti – jejich „současné“ bytí je co do svého tempa, obsahu, účelu i prožívání zcela jiné než v „minulosti“.²⁴⁵ Časová diskontinuita je ryze subjektivní – vnímání natolik důležité kategorie lidského bytí, jakou je čas, se stává pro oba spisovatele záležitostí subjektu a jeho prožívání okolního světa vztaženého ke „světu v sobě samém“. Subjekt snižuje svoji závislost na vnějším světě, odpoutává se od něho daleko více, než tomu bylo dříve, a literatura tuto subjektivizaci zachycuje jí vlastními prostředky.

Subjektivizace času je spojena s přehodnocováním hodnot. Hodnotový zlom se stává tím, co zaměstnává vědomí subjektu natolik, že zastíňuje mimo něj probíhající dění.

244 www.digbib.org/Franz_Kafka_1883/Die_Verwandlung (7. 6. 2012).

245 Specifického pojetí času u Andrejeva si všímá mj. Z. A. Autleva: «... всем произведением Андреев пытается ответить на сущностные вопросы бытия, не теряющие своего значения во все века и времена, о смысле существования, об ответственности человека перед людьми и совестью, о природе добра ... Все это входит в рамки «вневременного времени». АУТЛЕВА, З. Н.: Два губернатора («Губернатор» Л. Андреева и «Губернатор» И. Сургучева). В: Русская литература XX века. Сборник трудов МГУ, Москва 1976, стр. XX.

Pro oba je jejich bytí po proměně jen „prázdným časem“ – nenaplnují jej ničím smysluplným, přežívají a čekají, co a kdy se s nimi stane. Z činného – bytí jinými usměrňovaného životního běhu – přecházejí do jakéhosi omezeného trvání prostého smyslu, cíle, aktivního formování vlastního života.

2. konfrontace „současného“ s „odvěkým“ principem

U Andrejeva je onen odvěký princip přesně pojmenován, Kafkova povídka odkazuje na takový princip nepřímou. „Současnost“ a „minulost“ obou hrdinů plynula ve všedním časovém a hodnotovém pásmu – jakoby tím byly vytvářeny základní koordináty jakéhosi méně hodnotného, méně důležitého bytí. Toto „všednodenní“, rutinní bytí nerespektovalo plně nebo vůbec (byť se to třeba projevilo jen v jednom okamžiku) hlubinné hodnotové principy, a proto přichází změna a „trest“.

Oproti symbolismu je „nadčasovost“ spatřována v hodnotovém zacílení. Porovnání onoho „vždy“ s „nyní“ vyznívá pro hodnotovou stupnici současnosti (tedy začátku XX. století) negativně. Člověk se v povídkách obou autorů netouží věčných hodnot dotknout, nehledá jejich příznaky (symboly). Oba hrdinové se onoho „věčna“ dotknou náhodně, princip si vyhledá je, nikoli oni jej – a jejich život je provždy změněn. Oba zjišťují, že jsou náhle „vytrženi“, že jejich způsob života se odchýlil od dlouhodobého tradičního směřování – a oba protagonisty vede „náprava“ k neodkladné a oběma přijímané smrti.

3. omezení komunikace a reflexe situace ve vědomí (jediného) člověka

Třebaže obě hlavní postavy mají tendenci hovořit s ostatními, podstatné myšlenky existují jen jakoby pro ně samotné. Mezi gubernátorem a ostatními probíhají mnohdy spíše dva synchronní monology než skutečné dialogy, Řehoř promlouvá s ostatními přes fyzické překážky (dveře) a není schopen jim předat skutečný stav věcí; nakonec hlas ztrácí zcela a komunikace mezi ním a zbytkem lidí je omezena na větrání, pohyb po pokoji a přísun jídla. Podstatné se odehrává ve vnitřním světě individua, které se stává hrdinou povídky. Interakce s ostatními ztrácí svoji důležitou roli – jedinec je od ostatních „oddělen“, žije především sám sebou a svými niternými myšlenkovými procesy, mezi ním a ostatními se otevírá komunikační propast. Není podle našeho názoru náhodou, že okolí obou postav nepodniká intenzivní záchranná opatření (u gubernátora sice jsou náznaky pomoci, ale nedůsledné a chabé, Samsovi pak jen mírní dopady nemilé události a kontakt s proměněným Řehořem postupně omezují); okolí obou protagonistů také po jejich smrti pocítí jistou úlevu, jako by je bytí jejich blízkého omezovalo.²⁴⁶

246 Ne náhodná je tu jistě i podobnost s Buninovou povídkou *Господин из Сан-Франциско*; i v ní má hlavní hrdina význam pro své okolí jen potud, pokud se chová, jak odpovídá stereotypu.

4. nástup iracionality, osudovosti a jejich přijetí

Ani jeden z protagonistů nezná důvod toho, co se s ním stalo. Do gubernátorova vědomí vstoupí zřetelně fakt, že se provinil – a svoji vinu jen zpětně racionalizuje; odlišuje tak potlačení demonstrace dělníků od potlačení mužické rebelie, třebaže princip využití násilí byl v obou případech stejný. Řehoř Samsa svoji proměnu nechápe a smiřuje se s ní stejně, jako gubernátor s orтеlem smrti. Pasivita v prožívaném čase před smrtí obou hlavních postav je až zarážející; zvláště nápadné je to u Řehoře Samsy, který se zabývá spoustou detailů svého pohybu, jídla atp., nikoli však snahou vzepřít se osudné změně. A gubernátor Petr Iljič také nepodniká energické kroky k úniku před očekávanou smrtí.

5. vyvázání z profesního života

Gubernátor i Řehoř Samsa jsou „vyvázání“ z praktického života. Projevuje se to tím, že je oba spisovatelé zbavují jejich zaměstnání, třebaže v nich byli oba hrdinové úspěšní a oba si vybudovali dobrou kariéru (Řehoř před dočasným neúspěchem rychle stoupal na žebříčku firmy a živil ze svého platu celou rodinu, gubernátor byl dobře zapsán u svých nadřízených, kteří i jeho krok proti dělníkům schválili). Základem zápletky obou povídek je volba situace, v níž se hlavní postavy vymknou svému prostředí.

Obě povídky tedy rezignují na to, co bylo požadavkem realistické metody a hledají v protikladu k ní zobecnění a vyčlenění namísto přesného včlenění svých hrdinů do typologizačního rámce; odpovídá to do značné míře expresionistické či pozdější existencialistické tendenci pojímat člověka právě v jeho obecně lidské dimenzi.

Mohli bychom mít spíše za to, že povídky se co do svého „podžánru“ blíží parabolě – označují cosi hlubšího než jen historku, kterou podává jejich syžet sám o sobě²⁴⁷; nejedná se jim o podání konkrétní situace konkrétního člověka, ale o modelovou situaci, ve které se pojednává o něčem významnějším, než o osudu jedince. Svědčí o tom „nadčasovost“, obecnost, kontextovost (tím máme na mysli snahu poukazovat na obecnější dobovou a geografickou situaci), které umožňovaly dobovým čtenářům interpretovat povídky jistě v mnohém jinak, pravděpodobně konkrétněji, než jak tomu je u dnešního čtenáře (ten ale zase využívá „svého“ kontextového rámce). V obou případech se setkáváme s jakousi „maskou“, za níž se oba protagonisté skrývají. U Andrejeva je to označení postavení hlavního hrdiny – gubernátor jako člověk obdařený

Náhlá změna (smrt) vše mění a do té doby uctívaný pán je na obtíž. Opačné schéma – nalezení smyslu ve splnutí s ostatními – bychom pak našli např. v Garšinově povídce Ночь.

247 „Die ... Parabel berichtet nur das Nottüftigste – gerade so viel, wie erforderlich ist, damit die Erscheinungen das Licht einer hinter ihnen liegenden höheren Bedeutung reflektieren. ... Neben der Kategorie des Wirklichen tritt im parabolischen Stil die Kategorie des Möglichen, des Bedingten und Konditionalen, der vielen «Wenns» und «Abers»“. WÄSCHE, E.: Die verrätselte Welt. Ursprung der Parabel. Lessing – Dostojewskij – Kafka. Meisenheim an Glau 1976, S. XIX.

úředně danou autoritou, mocí podpořenou k tomu potřebnými prostředky (policie, státní aparát, ...). Zatímco Andrejevův Petr Iljič je takto „maskován“ na počátku, Řehoř Samsa dostává takovou masku po proměně; stává se hmyzem – čímsi nepotřebným, zbaveným vůle, přežívajícím tvorem bez místa v lidské společnosti – do proměny ústí jeho postupné stávání se zbytným pro ostatní. Jeho pracovní výkony klesají a jeho postavení v mateřské společnosti je nepevné (viz výše – vyjádření prokuristy), doma je „jen“ živitelem, z jehož platu si rodiny vytvořila kapitál, o kterém se dozvěděl až po proměně; a ve své konečné hmyzí podobě se stává evidentně zbytečným.

6. vyústění osudu protagonistů do smrti

Ukončení pozemské pouti obou hlavních postav smrtí přichází jako vyústění jejich osudově se projevivšího vybočení z dosavadního životního běhu a životní náplně, jejich zbytečnosti z hlediska budoucí smysluplné a smysl hledající existence i jako trest za jejich „provinění“. Okamžik smrti a jeho líčení není tím, na co by se oba spisovatelé koncentrovali (obě smrti jsou komentovány velmi stručně a spíše jako něco, co přišlo zcela samozřejmě, takže není třeba věnovat tomu mnoho pozornosti), zajímá je doba mezi „zlomem“ a smrtí. Právě v ní oba sledovaní protagonisté prokazují svoji vykořeněnost a zbytečnost – ani jeden z nich není schopen aktivně vykročit proti osudové předurčenosti.

Je-li jedním ze základních impulsů živých bytostí boj o život a tendence k zachování sebe sama (pud sebezáchovy), pak právě on u obou hrdinů selhává. Zdá se, že oba spisovatelé tím reagují na jistou dobovou „ochablost“, kterou oba znali z vlastních životních osudů i ze sledování a prožívání atmosféry v sociálním okolí. Nenaplněnost, slepá ulička, absence budoucnosti, chybějící konkrétní smysluplné představy o náplni vlastního života – to jsou atributy, které lze bezesporu připsat gubernátorovi i Řehoři Samsovi. Zatímco gubernátor seznává, v čem že hlavně je příčina jeho změny, Řehořovi takové poznání není dopřáno; o to tragičtější je jeho selhání. Realizace konvencí daného životního schématu se pro ně stala nepřijatelnou nebo nemožnou, jinou si však nedokáží nalézt. Alternativou je smrt – a ta nevyhnutelně přichází.

7. využití stejného žánru

Andrejev i Kafka sahají po krátké próze. Povídka se stává fenoménem, který v té době próze kraluje, ale to pro ně pravděpodobně není hlavní a jediný důvod. Oba v daném žánru již měli zkušenosti, nebyl pro ně nový a dokázali se v něm „pohybovat“. Vytvářel také ideální prostor pro realizaci jejich uměleckého záměru hned v několika ohledech:

- I. dává vyniknout jedinému hrdinovi, ostatní ustupují do pozadí a tvoří jen kulisu odrážející o to výrazněji specifika hlavních postav

- II. omezuje dějový rámec a koncentruje se na jedinou hlavní událost, která je následně „rozpitváána“ v subjektivní reakci hlavních postav; dějová linie je tak „čistá“ a přímá, není „rozptylována“ odbočkami
- III. nenutí podávat přílišné detaily ať již vnitřní či vnější motivace (proč náhlý zvrát? proč zrovna tento? atp.), umožňuje nehledat možné varianty, omezuje opisnost, koncentruje se na to, co je z hlediska hlavní linie podstatné
- IV. dějový rámec povídek uzavírá smrt obou protagonistů – od okamžiku zlomu je povídka vedena k extrémnímu zakončení, pro hlavní postavy neexistuje možnost záchrany, jiného řešení než jejich smrti; základní dějová kostra je tak vedena bez výrazných digresí od jednoho momentu (střelba do demonstrantů, proměna v hmyz) do finále a malého epilogu (zmínka o gymnazistce, rodinný výlet).

Zdá se tedy, že obě povídky spojují příznaky, které nás vedou k závěru, že oba spisovatelé – byť každý ve svém prostředí – realizují podobný až totožný model zobrazovaného mikrosvět, jehož základní rysy jsme se pokusili popsat výše. Stávají se tak reprezentanty modelu, který má své místo v určité vrstvě evropských literátů na samém počátku XX. století bez ohledu na to, které národní prostředí je jejich domácím.

Místo závěru. Model/modely světa a literatura přelomu XIX. a XX. století

Přelom dvou století nebo dokonce tisíciletí (jak jsme tomu byli nedávno sami svědky) byl a jistě i příště bude obdobím, na které se čeká s nadějí i obavami, které je zpestřeno apokalyptickými předpověďmi některých i optimistickými či poněkud pesimistickými očekáváním jiných, v době velmi nedávne pak ještě marketingovými triky těch, kteří v takovém přelomu větrí šance na dobrý obchod. Nejinak tomu bylo před více než 100 lety. Mnoho badatelů – historiků, literárních historiků, sociologů atd. – od té doby nesčetněkrát konstatovalo, že přelom XIX. a XX. století znamenal v mnoha ohledech významnou změnu oproti předcházejícím obdobím. Naším cílem tedy bylo pokusit se znovu na malé ploše a na několika detailech poukázat na některé prvky, které se na přelomu obou století staly tím, co dokumentovalo právě ony příkré změny zasahující mimo jiné i do světa literatury – do tematiky a struktury literárních děl a do „konstruování“ (dá-li se takový termín použít) literárních postav, zápletek i do způsobu práce spisovatele.

Je zřejmě nesporné, že základním momentem změn byla akcelerace lidského poznání především v oblasti přírodních věd a na něm založený technický a technologický pokrok. Druhá polovina XIX. století je dobou nebývalého vzmachu přírodovědných poznatků a nových technických vymožeností. „Doba páry a železa“ sice na samém konci století pomalu špěla ke svému konci, ale přinesla

zcela mimořádné změny v tom, jak urychlila pohyb, zmenšila prostor, usnadnila komunikaci.²⁴⁸ Nikdy předtím nedisponovalo lidstvo takovými technickými možnostmi, nikdy pro ni nebyl svět tak „malý“ a jeho události tak „blízké“, nikdy ještě nedocházely k lidem informace v takovém objemu a tak rychle – a stejně jako v minulosti i nyní tyto technické vymoženosti potencovaly další rozvoj; katapultovaly především Evropu a Ameriku do nového prostoru.

Technický a technologický pokrok byl jednou, a to dominující stránkou vývoje, člověk jako biologická, historická, kulturní, sociální a psychologická bytost se pak stává příslovečnou druhou stranou rovnice. Právě tady ale nastává v samém konci XIX. století období, které začíná naznačovat, že převažující linearita a dynamika technického vývoje mohou být poněkud komplikovány a možná i korigovány limitujícím „lidským faktorem“ – mírou (ne)připravenosti individuů i sociálního prostředí na tak rychlý vývoj, který je třeba „vstřebat“ v historicky natolik krátkém období jako zatím nikdy v celé historii lidstva. Kdybychom využili modelu disipativních struktur I. Prigogina²⁴⁹ a považovali lidstvo té doby s jeho poznatky za takovou disipativní strukturu, pak se začíná na konci století ukazovat, že prvky, které se dostávají do „nerovnovážného stavu“ a které díky své nerovnováženosti podléhají zákonitostem co do svých výsledků nepředpokladatelně směřovaného, leč nutného vývoje začínají tedy být kritickými faktory dalšího vývoje, jsou lidé, onen „měkký faktor“, který byl na nějakou dobu podsunut do pozadí až zapomenut. Zájem se pak postupně přesouvá ve větší míře právě na „lidský faktor“ – dokladem toho jsou mimo jiné i nově vznikající vědní disciplíny, konkrétně zejména psychologie a sociologie. Odraz je samozřejmě vidět i ve sféře umění a kultury vůbec.

Pokud použijeme sociologizující model vývoje, asi nejpodstatnější změnou bylo dokončení vývoje směřujícího k vysoké míře „osvobození“ jednotlivce od jeho bezprostředního sociálního okolí. Toto „osvobození“ se projevilo jak v oslabení závislosti jedince na ostatních co do možnosti existovat v bezprostředním kontaktu s nimi v širší perspektivě společnosti, projevilo se však také oslabením tradičních rodinných vztahů nejen v tzv. širší rodině, ale i v rodinném prostředí. Nedosti však na tom: oslabuje se vědomí „přirozené historické stratifikace“ společnosti. Spolu s uvědomováním si podílu na dělbě

248 Za mimořádně zdařilé považujeme vylíčení této epochy (zejména pak období 1895–1905) a toho, co znamenala pro evropský kontinent, v publikaci SKŘIVAN, A.; KŘIVSKÝ, P.: Století odchází. Světla a stíny „belle époque“. Praha 1982.

249 Autorem tohoto termínu je Ilja Prigogine, belgický fyzik a filozof ruského původu, nositel Nobelovy ceny za chemii (1977). Podle výsledků jeho bádání „... Ve stavech velmi vzdálených od rovnováhy mohou samovolně vznikat nové typy struktur. ... Mohou vznikat nové dynamické vztahy hmoty, stavy, které odrážejí vzájemné působení daného systému s okolím. Abychom zdůraznili tvořivou úlohu disipativních procesů (dějů se ztrátami) při jejich vytváření, nazvali jsme tyto nové struktury *disipativními strukturami*.“ Viz.: PRIGOGINE, I., STENGERSOVÁ, I.: Rád z chaosu. Praha 2001, s. 35.

práce a na tom, že bez spoluúčasti všech není výsledek práce možný, posiluje se vědomí vlastní hodnoty i u společenských vrstev, které do té doby akceptovaly svoje spíše podřízené postavení. Touha posílit svoje pozice a „zrovno-právnit“ se ve společenské hierarchii se projevuje mnoha různými způsoby: přístupem ke vzdělání (zvláště vyššímu), emancipací žen (feminismus, rovný přístup ke vzdělání, právo na vstup do povolání, která do té doby byla vyhrazena mužům), prosakuje do ideologických schémat (výrazně jí je predestinován marxismus) i politického boje (boj za hlasovací právo, vznik nových politických stran). Jedná se o dlouhodobě nazrávající faktory, jejichž vliv se na konci století intenzifikuje a zasahuje snad všechny sféry společnosti a jejího života.

Dopady prudkých změn vnějšího prostředí se nemohou nedotýkat i jedinců a jejich nitra. Není proto náhodou, že právě v poslední čtvrtině XIX. století začíná nejen konstituování psychologie jako zcela samostatné vědní disciplíny, ale i definování jejích základních pojmů a pokusy o jejich vymezení a experimentální ověřování základních hypotéz stejně jako rozrůžňování do různých proudů uvnitř této nové vědy. A dlužno poznamenat, že to byla především literatura, která nemálo přispěla k tomu, aby se zvláštnostem lidského nitra věnovala natolik vysoká míra pozornosti. V celoevropském měřítku byl dominujícím vliv F. M. Dostojevského, který v překladech pronikl právě na sklonku století do všech evropských literatur a ovlivnil mnohé další autory. A Francouz E. Hennequin dal zase impuls ke zrodu estopsychologie, směru, který v literární kritice i teorii znamenal obrat ke studiu emocí a emoční zaměřenosti spisovatelů i recipientů literárních děl.²⁵⁰ Zcela mimo diskusi je pak vliv Sigmunda Freuda – jeho vskutku revoluční přístup a následující nástup psychoanalýzy zdaleka nepřinesl něco nového jen pro psychologii a psychiatrii, ale i pro literaturu a literární vědu. To vše umožnilo – a to i literatuře a umění jako celku – zaznamenávat a zpracovávat změny, ke kterým pod vlivem posunu vnějších podmínek lidské existence docházelo v individuálním vědomí, v lidské psychice konce XIX. a počátku XX. století. Umožnilo to zachytit i takové jevy, které literatura do té doby jako by neregistrovala, anebo jim nevěnovala takovou míru pozornosti, protože je nepovažovala za signifikantní.

Prolnutí psychického a sociálního a změn, které v těchto dvou dimenzích vnímání lidského bytí probíhají, se odráželo i v tom, jak lidé prociťují svoje vlastní bytí i bytí ve vnějším světě. Překotnost, rychlost, s jakou změny probíhají, vede ke změně tohoto vnímání. Pro ilustraci použijme typologii životních světů, jak s ní pracuje F. J. Vasiljuk. Ten uvádí jednoduchou matici propojující vnější svět, do kterého je lidská bytost včleněna a který se do jejího vědomí „lámé“,

250 Blíže viz: HENNEQUIN, E.: Vědecká kritika. Praha 1897. Zajímavé jsou i jeho úvahy o tom, za jakých předpokladů má spisovatel možnost v jiné literatuře „zdomácnět“ – i tam totiž mluví o „ustrojení duše“, tedy o psychických předpokladech. (HENNEQUIN, E.: Spisovatelé ve Francii zdomácněli. Dickens. Heine. Turgeněv. Poe. Dostojevský. Tolstoj. Praha 1896.)

„odráží“ v podobě mnoha počitků a jejich prostřednictvím přijímaných zákonitostí (např. fyzikálních), a svět vnitřní, psychický, svrchovaně individuální a naplněný množstvím individualizovaných a individuálních konceptů o sobě a svém bytí ve světě (někdy se o něm mluví jako o endoceptu²⁵¹).

V jednoduché matici pak Vasiljuk podává svoji koncepci životních světů, která konfrontuje vnitřní a vnější svět a u obou rozlišuje jeho snadnou a obtížnou variantu.²⁵²

Je zřejmé, že jeho schematické dělení nelze vztahovat jen na jedinou historickou dobu. Přesto se lze domnívat, že v době značně rychlé změny ve vnějších podmínkách existence individua dochází k posunu ke vnímání vnějšího světa jako „obtížného“ a že pak i vnitřní svět, který se s takovými změnami vyrovnává, se může proměnit spíše ve „složitý“. Vše výše řečené by pak svědčilo spíše pro proměnu životního světa ve „složitý a obtížný“ a vytvářelo podmínky pro to, aby se subjektivně-objektivní vnímání životní reality a místa jedince v něm dostávalo do složité situace, která může vyústit v pocit ohrožení integrity, v krizi. „A jelikož integrita osobnosti není obecně řečeno přirozeně daná jednota, ale je to jednota stanovená, kterou si člověk sám aktivně vytváří, pak ztráta sjednocujícího faktoru otevírá dveře rozpadu a dezintegraci osobnosti a jejího života.“²⁵³ Pro hodně lidí tomu je na přelomu XIX. a XX. století právě tak – ztrácejí pocit jednoty, mizí jejich dosavadní životní svět, aniž by byl nahrazen jasným a srozumitelným novým životním světem, v němž by dokázali obnovit pocit jistoty a integrity. Děje se tak ale nikoli jen v jedné zemi nebo v jednom prostředí, stává se to obecnějším jevem, který je podobně pocítován v celém evropském kontextu.

Příznačně rovněž je, že výše uvedené napomáhá prolnutí jednotlivých národních prostředí do jakéhosi vědeckého a uměleckého amalgamu – to, o co tak vehementně usilovalo umění v době romantismu, totiž podpora vniku národních států, národních kultur, národních literatur atd. bere díky změnám v šíření informací a v rychlosti pohybu zasvé. Nové myšlenky (a nálady) se Evropou šíří v té době tak rychle, že své zastánce a stoupence nacházejí ve všech evropských zemích, jakmile jim to jejich stupeň vývoje umožňuje. Mezinárodní výměna myšlenek je tak jedním z fenoménů té doby. Dovršuje se tak proces integrace evropského „myšlenkového prostoru“ navazující na etapu konstituo-

251 Za endocept je považován vnitřní myšlenkový obraz okolního světa ovlivněný všemi osobnostními charakteristikami individua nebo také „vnitřní vnímání lidských prožitků světa člověkem“. (<http://slovník-cizich-slov.abz.cz/web.php/slovo/endocepce> – 7. 6. 2012). Srv. rovněž: „Rozsáhlé systémy minulých zkušeností, představ, plánů, očekávání apod. spjatých abstrakcí hodnotového žebříčku, které jsou nesnadno vyjádřitelné slovy, a mající povahu dispozic, označují jako endocepty.“ (CEJPEK, J.: Informace jako psychofyzilogický jev a proces. In: <http://www.phil.muni.cz/fil/sbornik/1998/10cejpek.html> – 7. 6. 2012.)

252 VASILJUK, F. J.: Psychologie prožívání. Praha 1988, s. 98.

253 Tamtéž, s. 181.

vání samostatných národních států. Třebaže podobná výměna tu již dávno má svoji tradici, intenzita, se kterou probíhá v období přelomu století, stejně jako frekvence přímých osobních kontaktů jsou do té doby nevídané.

Informační výměna a pohyb pak také v podstatně větší míře umožňují cestování „za hranice Evropy“ – a mnoho umělců se vydává na cesty za novou zkušeností; míří často do Orientu – častými cíli jsou arabské státy, severní Afrika, Indie...

Stejně jako v sociální oblasti jde o do jisté míry protikladný vývoj i v kulturní a literární sféře – na jedné straně integrační tendence v tom smyslu, že se na velké evropské ploše setkávají lidé stejných nebo podobných názorů a vzájemně se podporují a doplňují, sdílejí svoje představy a hodnoty; na straně druhé dezintegrace v rámci národních struktur. Nedá se už v žádném případě tvrdit, že v poslední čtvrtině XIX. století existují homogenní a od jiných podstatně odlišné „národní kultury“ (pokud tomu tak ovšem kdy vůbec důsledně bylo). Přesvědčivě to v polemice s H. Tainem předvádí právě E. Hennequin, který ukazuje, nakolik „nefunguje“ jeho triadický model, který představil ve své Filozofii umění či v Dějinách anglické literatury,²⁵⁴ když ve stejné době a na stejném (francouzském) území nachází autory naprosto odlišné. Umění (a tedy i literatura) se rozrůžňují a končí doba nadvlády jednoho uměleckého směru nad druhými, začíná období jejich koexistence a částečné synkreze uměleckých směrů. Končí také období teleologicky zaměřeného umění – mizí didaktičnost, mizí prvoplánová sociální kritika, mizí do jisté míry i poznávací věrnost a univerzálnost, o které se literatura pokoušela, když užívala mimetický princip jako základ své zobrazovací metody. Je to období bouřlivého literárního vývoje, který reflektuje situaci člověka a koresponduje co do svých metod s ostatními druhy umění; spoluvytváří tak podmínky pro další pohyb uměleckého myšlení a uměleckých forem ve směru, kterým pak pokračovaly po celou první polovinu XX. století. Dalo by se dokonce říci, že přelom XIX. a XX. století je pomyslným iniciátorem řady z těchto změn. Prokazují to snad trochu i stručné kapitoly naší práce...

254 TAINÉ, H.: *Filozofie umění*. Praha 1913. Týž: *Studie o dějinách a umění*. Praha 1978.